O'ZBEK VA TATAR TILLARIDA FE'L NISBATLARI: MORFOLOGIK SHAKLLANISHI VA SEMANTIK VAZIFALARI

Jamolova Mavluda Jumakulovna
Osiyo Xalqaro universiteti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi MM3 gurux 2-Bosqich magistranti
E-mail: mavludajamolova111@gemail.com
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.24201018

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va tatar adabiy tillarining fe'l nisbatlari qiyosiy-morfologik va funksional-semantik jihatdan tahlil qilindi. Aniq, o'zlik, majhul, birgalik va orttirma nisbatlarning grammatik shakllanishi, subyekt–obyekt munosabatlariga ta'siri, valentlikni o'zgartirish imkoniyatlari hamda affikslarning ko'p ma'noliligi izohlandi. Qiyosiy misollar ikki tilning umumiy turkiy xususiyatlarini va tatar tilida tovush uyg'unligi bilan bog'liq affiks variantlarini namoyon etadi. Tahlil matni nazariy-tavsifiy xususiyatga ega.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, tatar tili, fe'l, nisbat kategoriyasi, majhul nisbat, o'zlik, birgalik, orttirma nisbat, valentlik.

Аннотация. Статья посвящена сопоставлению залоговых форм узбекского и татарского языков. Анализируются действительный, возвратный, страдательный, взаимно-совместный и побудительный залоги, их морфемное выражение, семантика и влияние на валентность глагола. Особое внимание уделяется синкретизму форм и зависимости татарских аффиксов от фонологических условий.

Ключевые слова: узбекский язык, татарский язык, глагол, залог, каузатив, рефлексив, пассив, валентность.

Abstract. This article provides a comparative morphological and semantic account of verbal voice in Uzbek and Tatar. Active, reflexive, passive, reciprocal/cooperative and causative constructions are analyzed in relation to suffixation, argument structure and valency change. Shared Turkic patterns are distinguished from allomorphic and contextual differences. The study is descriptive and does not claim experimental or corpus-frequency findings.

Keywords: Uzbek, Tatar, verbal voice, reflexive, passive, reciprocal, causative, valency.

KIRISH

Fe'l nisbatlari harakatning bajaruvchisi, unga uchragan obyekt va jarayonda qatnashuvchi boshqa shaxslar o'rtasidagi grammatik-semantik munosabatlarni ifodalovchi muhim kategoriya hisoblanadi. Turkiy tillarda nisbat ma'nolari ko'pincha fe'l negiziga qo'shiladigan maxsus affikslar orqali yuzaga chiqadi. Shu bois o'zbek va tatar tillari singari qarindosh tillarni qiyoslash fe'l shakllarining kelib chiqishdagi yaqinligini ham, ularning bugungi nutqiy vazifalaridagi farqlarni ham ko'rsatadi [1; 2]. Nisbat kategoriyasini faqat «ish-harakatni kim bajardi?» savoliga javob sifatida talqin qilish yetarli emas. Majhul nisbatda bajaruvchi aytilmasligi, orttirma nisbatda ishga yangi sababchi jalb etilishi, birgalik nisbatda harakatning o'zaro yoki hamkorlikda kechishi kabi holatlar fe'lning valentligi va gapning

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

axborot tuzilishini o'zgartiradi. Tatar tilida bu munosabatlar «фигыль юнәлешләре» atamasi orqali tavsiflanadi [3; 4]. Maqolaning maqsadi o'zbek va tatar tillaridagi besh asosiy nisbat turining morfologik ko'rsatkichlari, semantik vazifasi hamda sintaktik oqibatlarini qiyoslashdan iborat. Mazkur vazifa doirasida o'zlik va majhul nisbat shakllaridagi o'xshash affikslarning talqini, orttirma nisbatning valentlikka ta'siri va birgalik shaklining o'zaro harakat hamda hamkorlik semantikasi alohida tahlil qilinadi.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODLARI

Tadqiqotda tasviriy va qiyosiy-tipologik metod, morfem tahlili, semantik rol hamda valentlik asosidagi qiyoslashdan foydalanildi. O'zbek tili grammatikasiga oid akademik manbalar, Tatar ensiklopediyasining fe'l tavsifi, Qozon federal universiteti o'quv materiallari, F. Sitdikova va hammualliflarining tatar fe'l qurilmalari haqidagi maqolasi va umumiy nisbat nazariyasiga doir tadqiqotlar nazariy manba vazifasini bajardi [1, 6]. Jadvaldagi misollar grammatik munosabatni ochish uchun tanlangan normativ shakllardir. Tatarcha birliklar asl kirill imlosida yozildi. Misollar soniga asoslangan miqdoriy natija yoki ikki tilning barcha fe'llariga umumlashtirilgan chastota xulosasi chiqarilmaydi. Ayrim qo'shimchalar boshqa so'zlarda yangi leksik ma'no yoki bir necha nisbat ma'nosini yuzaga chiqarishi mumkinligi hisobga olinadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Birinchi umumiy xususiyat: ikkala tilda fe'lning aniq (asosiy) nisbat shakli maxsus nisbat affikssiz namoyon bo'ladi. O'zbekcha yozdi va tatarcha язды jumlalari bajaruvchi bilan harakat orasidagi bevosita munosabatni bildiradi. Bu shaklda fe'lning o'timli yoki o'timsizligi leksik negiz hamda sintaktik qurilmaga bog'liq bo'lib, «aniq nisbat» atamasi har doim o'timlilikni anglatmaydi.

O'zlik (qaytim) nisbat. O'zbek tilida yuvinmoq, kiyinmoq singari shakllar ish-harakatning bajaruvchi subyektga qaytganini ifodalaydi; tatarcha юыну (yuvinmoq), киенү (kiyinmoq) ham shu semantik yo'nalishga ega. Qo'shimchalar o'zbek tilida -n/-in, tatar tilida -н/-ын/-ен kabi ko'rinishlarda keladi. Biroq qo'shimchaning mavjudligi barcha kontekstlarda mutlaq «o'ziga qaratilgan ish» ma'nosini kafolatlamaydi: ayrim so'zlar tarixiy rivojlanish davomida o'zlashgan yoki leksiklashgan ma'no kasb etadi [3; 5]. Majhul nisbat. Bu turda bajaruvchi grammatik markazdan chekinadi, harakatga uchragan predmet yoki jarayonning o'zi oldinga chiqadi: o'zbekcha xat yozildi, tatarcha хат язылды. O'zbek tilida -l/-il, ayrim sharoitlarda -n/-in; tatar tilida -л/-ыл/-ел, ayrim hollarda -н kabi ko'rsatkichlar ishlaydi. Natijada aniq nisbatdagi to'ldiruvchi majhul qurilmada ega mavqeyiga ko'tarilishi yoki bajaruvchi ochiq ko'rsatilmasligi mumkin. Lekin majhul shakldagi har bir gapni bir xil sintaktik andozaga majburan kiritish noto'g'ri [3; 6]. Birgalik (o'zaro-hamkorlik) nisbat. O'zbekcha ko'rishmoq, yozishmoq, maslahatlashmoq shakllari o'zaro yoki birgalikda bajarilgan harakatni bildirishi mumkin. Tatarcha күрешү, язышу, эшләшү kabi birliklarda -ш/-ыш/-еш ko'rsatkichlari o'zaro munosabat yoki hamkorlik ma'nolarini yuzaga chiqaradi. Ikkala tilda ham harakatning birdan ortiq ishtirokchiga tegishli ekanini ifodalash muhim, ammo «birgalikda bajarish» va «bir-biriga qaratilgan harakat» bir xil ma'no emas; ularni fe'lning leksik semantikasi va gap konteksti ajratadi.

Orttirma (sababli-bajartirish) nisbat. O'zbekcha yozdirmoq, o'qitmoq, keltirmoq kabi fe'llarda harakatga sabab bo'luvchi yoki uni tashkil etuvchi yangi ishtirokchi nazarda tutiladi. Tatarcha яздыру (yozdirmoq), укыту (o'qitmoq), утырту (o'tqazmoq) ham shu tipdagi munosabatni ifodalaydi. O'zbek tilida -t, -tir/-dir, -giz/-qiz, -kaz/-qaz singari, tatar tilida -т, -дыр/-дер, -тыр/-тер hamda boshqa ildizga bog'liq variantlar ishtirok etadi [4; 5].

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

1-jadval.
Fe'l nisbatlarining morfologik ko'rsatkichlari va qiyosiy namunalari

Nisbat turi	O'zbekcha shakl	Tatarcha shakl
Aniq (asosiy)	yozdi	язды
O'zlik (qaytim)	yuvindi	юынды
Majhul	yozildi	язылды
Birgalik	ko'rishdilar	күрештеләр
Orttirma	yozdirdi	яздырды

Orttirma nisbatning o'ziga xos jihati – sababchi (causer) kiritilishi orqali fe'lning valentlik tarkibini ko'pincha kengaytirishidir. Masalan, «Bola xat yozdi» gapida bajaruvchi bola bo'lsa, «O'qituvchi bolaga xat yozdirdi» gapida o'qituvchi sababchi, bola esa bajaruvchiga aylanadi. Tatarcha «Бала хат язды» – «Укытучы балага хат яздырды» juftligi ham shu farqni ko'rsatadi. Bunday kengayish barcha fe'l negizlarida ayni sintaktik shaklda yuz beradi deb hisoblash mumkin emas: fe'lning lug'aviy ma'nosi va to'ldiruvchi tuzilishi ham rol o'ynaydi. Nisbat affikslari ko'p funksiyali bo'lishi mumkin. Masalan, o'zlik va majhul nisbatlarning ayrim ko'rsatkichlari fonetik jihatdan yaqin; semantik farq ko'pincha harakatning kimga qaratilganligi va subyekt–obyekt munosabatlari orqali aniqlanadi. O'zbekcha ochildi shakli ayrim kontekstlarda bajaruvchi yashirilgan majhul ishni, ayrim kontekstlarda hodisaning yuz berishini oldinga chiqaradi. Shunday ekan, grammatik shaklni tahlil qilishda faqat affiksni emas, gapdagi semantik rollarni ham tekshirish lozim [6; 7]. Qiyosiy natijalar o'zbek va tatar tillarining nisbat tizimida umumturkiy shakllanish printsiplari ustuvor ekanini ko'rsatadi. Besh asosiy nisbat turini farqlash har ikki til uchun qulay tavsifiy asos yaratadi. Tatar tilining o'ziga xos tomonlaridan biri ayrim nisbat affikslarining unli uyg'unligi va undoshlar xususiyatiga qarab variantlanishidir; o'zbek adabiy tilida esa shakliy variantlar va leksik cheklovlar boshqa fonologik shartlar bilan bog'liq.

Muhim nazariy masala – grammatik nisbat bilan so'z yasash chegarasidir. Masalan, orttirma affiks yangi ishtirokchi kiritadi, biroq ayrim hosila fe'llar kundalik nutqda mustaqil leksik birlik sifatida ham mustahkamlanishi mumkin. Shu bois morfologik hosilalanish, semantik sababchilik va aniq sintaktik valentlikni uch alohida tahlil bosqichida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Bu holatni faqat qo'shimchalar ro'yxati bilan cheklangan o'quv grammatikasi yetarlicha ko'rsatmaydi. Majhul nisbatning axborot tuzilishiga ta'siri ham diqqatga sazovor. O'zbekcha «Qaror qabul qilindi», tatarcha «Карар кабул ителде» kabi ifodalarda asosiy urg'u natijaga qaratilishi, bajaruvchining ochiq aytilmasligi mumkin. Bunday qo'llanish ilmiy-rasmiy nutqda keng uchraydi, ammo aniq vaziyatda kimning harakatni bajargani kontekst orqali tiklanadi. Tatar fe'l tuzilmalari haqidagi tadqiqotlar bajaruvchining implitsit ifodalanishi natijasida mazmunning ixchamlashishini alohida qayd etadi [6]. Birgalik nisbatni o'qitishda o'zaro harakat va umumiy hamkorlikni misollar orqali farqlatish foydali: «Ular ko'rishdi» jumlasida o'zaro uchrashish, «Ular birga ishlashdi» jumlasida umumiy faoliyat mazmuni ustun. Tatarcha «Алар күрештеләр» va «Алар бергә эшләделәр» juftligi esa birgalik semantikasi maxsus nisbat ko'rsatkichi bilan ham, alohida ravish orqali ham ifodalanishi mumkinligini ko'rsatadi. Shu bilan nisbat ma'nosi har doim bitta morfemaga bog'lanib qolmasligi aniqlashadi. Qiyosiy-morfologik ta'limda fe'lning faqat tayyor shaklini tarjima qilishdan ko'ra, «negiz → nisbat affiksi → semantik rol → sintaktik qurilma» ketma-ketligida tahlil qilish samaraliroq nazariy yo'ldir. Bu algoritm o'zlik va majhul nisbatni farqlashga, orttirma nisbatda sababchini ko'rsatishga hamda birgalikning semantik turlarini tushunishga yordam beradi. Mazkur taklif o'qitish metodikasi uchun nazariy tavsiya sifatida ilgari surilmoqda; maqolada uning tajriba-sinov samaradorligi da'vo qilinmaydi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

XULOSA

O'zbek va tatar adabiy tillaridagi fe'l nisbatlari aniq, o'zlik, majhul, birgalik va orttirma shakllarining umumiy turkiy asosiga ega bo'lib, ular fe'l negiziga affiks qo'shish orqali subyekt–obyekt munosabatlarini turlicha ifodalaydi. O'zlik va majhul shakllarda affikslarning qisman o'xshashligi semantik rollarni hisobga olgan talqinni talab qiladi.

Orttirma nisbatning asosiy funksiyasi harakatga sababchi ishtirokchini jalb etish va valentlikni o'zgartirish, birgalik nisbatniki esa harakatning o'zaro yoki hamkorlikdagi xarakterini ko'rsatishdir. Keyingi tadqiqotlarda asli tatar va o'zbek matnlaridan muvozanatli korpus tuzib, nisbat affikslari ketma-ketligi, leksik cheklovlar hamda uslubiy taqsimotni empirik tekshirish muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbek tili grammatikasi. I tom: Morfologiya. – Toshkent: Fan, 1975. – 609 b.
2. Johanson L. Turkic. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
3. Tatarica. Фигыль // Татар энциклопедиясе. – URL: https://tatarica.org/tat/razdely/narody/tatary/tatarskij-yazyk/grammatika/figyl
4. Салахова Р.Р. Татарский язык: конспект практических занятий. – Казань: Казанский (Приволжский) федеральный университет, 2014.
5. Zúñiga F., Kittilä S. Grammatical Voice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
6. Sitdikova F.B., Sakhibullina K.A., Yuzmukhametova L.N. The implicitness of some verb structures in the Tatar language // Journal of Language and Linguistic Studies. – 2022. – Vol. 18, Special Issue 1. – P. 90–99.
7. Ganiyeva D. Turli tizimdagi tillarda nisbat shakllarining sinkretikligi va polifunksionalligi // FarDU ilmiy xabarlari. – 2022.
8. Universal Dependencies. Tatar overview: morphology and voice. – URL: https://universaldependencies.org/tt/index.html

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.